

# Oorlogsherinneringen uit Rotterdam en Lochem

Bertus Frank<sup>1</sup>

In december 1940 verhuisde de toen 11-jarige Bertus Frank (1928-2016) met zijn ouders en zusje naar Lochem. Zijn vader was werkloos geraakt bij het bombardement op Rotterdam en kon door bemiddeling van zijn broer in Lochem aan de slag. De kleine stadsjongen beleefde de oorlogsjaren intens en moest door de bijzondere omstandigheden al heel jong aan het werk, direct na de lagere school. In zijn niet voltooide herinneringen doet Bertus verslag van zijn belevenissen tijdens de bezetting<sup>2</sup>. Enkele van de illustraties zijn afkomstig uit een schetsboek met daarin tekeningen van Bertus en zijn vader Cornelis, daterend uit de vroege oorlogsjaren.



Bertus op 11- of 12-jarige leeftijd.

## Mei 1940

Zaterdag 14 mei kwam het bombardement. Een hels lawaai, alles trilde. De meeste bommen kwamen op de binnenstad. Hier en daar bij ons in de buurt werden ook huizen getroffen en stonden er straten in brand. In één van de huizen in een straat, waar we eerst gewoond hadden, was een brandbom binnen gekomen door het raam. De mensen durfden er niet in om hem te doven. De halve straat brandde toen af. Op de huizen in de straat achter ons viel een voltreffer, een zeer zware bom. Vier woningen werden met de grond gelijk gemaakt.

Later ben ik de stad in gegaan om te kijken naar de bluswerkzaamheden. Bijzonder was dat er brandweerwagens uit Bremen en Hamburg kwamen om te helpen blussen.

Na de overgave van Rotterdam begon men al gauw met het puinruimen. De Schie werd met puin vol gegooid. Dit werd later een verkeersweg. Een vreemd gezicht zo'n platgegooid stad. Een half jaar later

brandde het nog in de kelders van een tabaksfabriek. Ze hadden de opgeslagen tabak laten uitbranden. Van afstand kwam de warmte je tegemoet. Onze familie is er gelukkig goed onderuit gekomen. Maar hoe moesten we nu verder? Mijn vader zat zonder werk en er was natuurlijk geen inkomen.

Hij schreef naar zijn broer, mijn oom Bertus, die in Lochem woonde met zijn vrouw To. Of er daar soms werk voor hem was. Oom Bertus schreef dat er in Lochem werk genoeg was. Zadelmakerij Van Winsen



Bertus Frank in 1943, op 15-jarige leeftijd.

wilde graag overgaan op luxe lederwaren, zoals tassen, portemonnees, riemen en dergelijke. Mijn oom gaf onderricht in leer bewerken en hielp Van Winsen de zaak op te bouwen. Omdat mijn vader vroeger ook in de leerbewerking zat was dat mooi meegenomen.

## Naar Lochem

Hij ging al spoedig naar Lochem en was bij oom en tante in de kost. De bedoeling was om ons later naar

Lochem te laten komen. Er moest eerst heel wat geregeld worden, onder andere een woning. We bleven dus in Rotterdam achter met zijn drieën, wat heel erg was voor mijn moeder. Ze was zo vreselijk bang geworden van die bombardementen. Als er maar vliegtuigen overkwamen en het alarm ging wilde ze steeds naar de schuilkelder. In ieder geval was er hoop dat we een huis konden krijgen in Lochem.

In het jaar dat mijn vader in Lochem zat bleef het vrij rustig in Rotterdam. De wederopbouw was begonnen en veel noodwinkels verzezen in de binnenstad. Af en toe kwamen er wel vliegtuigen over die zo nu en dan hun last kwijt moesten. Het waren Engelsen of Duitsers. Mijn ome Giel en tante Dien raakten daardoor ook hun huis kwijt. Ook vielen er bommen vlak bij ons in de buurt.

In december 1940 kregen we dan eindelijk een huis toegewezen in Lochem en wel aan de Lendekesweg, vlak achter de Gereformeerde kerk. Midden in de winter, het sneeuwde af en toe en het vroom een beetje, zijn we uit Rotterdam vertrokken. De hele familie en kennissen hebben geholpen met inpakken. De verhuiswagen werd gestookt op houtgas. De brandstof was toen al schaars. Dus met een gasgenerator achter de wagen gingen we op weg naar Lochem. In de middag kwamen we daar aan. Het was een dag om nooit te vergeten. De woning aan de Lendekesweg was aan een ander toegezegd. Daar stonden we dan met onze spullen. Na veel gepraat en gevraagd konden we naar een leegstaande woning op Tuindorp, Berkelplein 9. In half schemer hebben we de boel in het huis gezet en zijn naar oom Bertus en tante Jo gegaan. Die woonden in de H. Postelweg. De volgende ochtend zijn we naar Tuindorp teruggekeerd. Wat een ontvangst daar. Geen water, geen elektriciteit, de ramen kapot en lekkages. Mijn vader is direct naar de gemeente gegaan om het zo gauw mogelijk voor elkaar te laten maken. Dat werd gelukkig ook snel gedaan. Dit allemaal rond mijn twaalfde verjaardag op 19 december. Toen kwam het meeste werk nog, want het huis had lang leeg gestaan. Het was heel erg smerig



Het Lochemse Tuindorp in de jaren 30. De huizen waren begin jaren 20 ontworpen door architect G.J. Postel. Op deze foto een huizenblokje aan het Woerdplein (collectie HG).

en er lag een hele berg afval in de kamer, het leek wel een stortplaats. Mijn vader moest weer aan het werk. Ik ben toen samen met mijn moeder aan de slag gegaan. Dinie, mijn zusje, bleef zolang bij tante To. Om de afvalbult weg te krijgen heb ik het achterraam open gezet en met een schop alles naar buiten gekieperd. Dat viel niet in goede aarde bij de buurvrouw. Toen ik even naar buiten ging kwam ze naar me toe en ging hevig te keer in het dialect. Daar verstond ik natuurlijk niets van.

Na een paar nachtjes bij mijn oom en tante geslapen te hebben konden wij in ons huis terecht. Na het inrichten viel de woning achteraf hard mee. Beneden de woonkamer, keuken, wc en nog een kleine berging voor kolen en dergelijke. Boven een grote slaapkamer en een kleinere kamer. Ook beneden nog een kleine slaapkamer. Achter het huis een houten schuurtje en een diepe tuin, die bijna tot aan de Berkel kwam.

*De herinneringen aan de eerste tijd in Lochem voeren verder langs de Prins Hendrikschool waar Bertus en zijn zus Dinie vanaf januari 1941 naar toe gingen, het begin van een moeilijke tijd voor de "stadse" kinderen. Vooral voor Bertus was het in het begin niet eenvoudig zich staande te houden tussen de vijandige boerenjongens. Maar uiteindelijk dooide het ijs, werd de vrede gesloten en ontstonden enkele hechte vriendschappen met Lochemse jongens. Langzaam aan kreeg de oorlog echter ook Lochem steeds meer in zijn greep. De bezetter trad steeds strenger op en dan waren er de NSB-gezinden die het onderlinge vertrouwen behoorlijk op de proef stelden.*

*Zo was er de conciërge van de Prins Hendrikschool, die de bovenmeester een brief schreef en hem waarschuwde goed op te letten wat er allemaal op school gebeurde, zoals het zingen van koningsgezinde liedjes. Dit onder bedreiging van tewerkstelling in Duitsland, zo weet Bertus zich te herinneren. Zijn verhaal gaat verder.*

In 1942 kwam er weer een verordening. De buste van koningin Wilhelmina moest verwijderd worden uit de hal van de school. Deze stond samen met die van prins Hendrik op een brede rand bovenin. Toen we 's middags om 2 uur op school kwamen stond de buste van Wilhelmina op de grond. De hoge ladder lag er naast. We vonden dat heel erg en van kwaadheid hebben we met elkaar de buste weer op zijn plaats gezet. De ladder werd verstopt. Later was alles toch verdwenen.

### **Belevenissen in oorlogstijd**

Ik was inmiddels bevriend geraakt met Wim Rhebergen. Zijn vader was aannemer. Samen hebben we heel wat beleefd in die oorlogstijd. Op een middag gingen we met nog enkele jongens naar het station. Daar stonden twee stukken luchtafweergeschut opgesteld. De Duitsers die ze moesten bedienen zaten

bij elkaar te roken en te kaarten in één van de kuilen bij zo'n geschut. Bij het andere geschut konden we zo bij. Toen bedachten we een geintje. De grote band met granaten voor het geschut hebben we onklaar gemaakt door de granaten er om en om in te leggen. We hoefden niet lang te wachten voor het resultaat. Engelse vliegtuigen waren verschenen. We moesten maken dat we weg kwamen en zochten een veilige plek onder de kanaalbrug.

De Duitsers konden maar één geschut gebruiken, de andere konden ze wel afschrijven. De heleboel zal wel vastgelopen zijn.

Voor thuis moest ik voor melk en soms een beetje rogge de boer op. Dat deed ik meestal op een fiets zonder banden. Bij de Exelse Tol bij boer Vrielink kwam ik soms een paar keer in de week. Zo'n fiets was wel link, want je ging gauw onderuit. Dat gebeurde ook een keer en toen kwam ik zonder melk thuis. Met rolschaatsen ging het beter en veiliger. Bij de boer was het best gezellig. Na het slachten mocht ik meehelpen met worst draaien en ook probeerde ik rogge te maaien, wat natuurlijk niet lukte met zo'n grote zeis.

Op een dag was er een Duits vliegtuig, een Messerschmitt, neergeschoten. De brokstukken lagen achter de trambaan, vlakbij de boer. Nieuwsgierig ging ik kijken, wat gemakkelijk ging omdat de trambaan daar hoger lag. Er liep een schildwacht bij het wrak. De volgende dag ben ik er weer heen gegaan, nu met een tang en een schroevendraaier, want ik wilde een stuk meenemen als herinnering. Het lukte achter de motor te kruipen uit het zicht van de wachter. Een groot stuk van de motor wist ik er af te halen. In een gonjezak achter op de fiets geknoopt ging het huiswaarts. Dat ging ook maar net goed, want op de Exelse Brug was er controle door de Duitsers.

Ik maakte ze wijs dat ik een roggebrood bij me had. Ze geloofden me en ik kon doorfietsen. Het motoronderdeel is begraven ergens in een tuin achter voormalig Hotel Stad Lochem. Het is er nooit meer van gekomen om het op te graven.

Een enkele keer ging ik met vriend Wim mee naar een boer in Groot-Dochteren om er melk te halen. Bij de Exelse Tol links af richting 't Ross, maar dan grotendeels verder langs de spoorbaan. We waren vlak in de buurt van het station Laren-Almen toen er Engelse vliegtuigen aan kwamen. Er stond bij het station een trein en waarschijnlijk was deze het doel van de vliegers. We lieten ons in het zand vallen van de spoordijk. Net op tijd, want ze lieten hun bommen vallen, maar de trein werd niet geraakt. We hebben erg veel geluk gehad, want één van de scherven sloeg vlak voor ons in de grond. We zaten onder het zand. De scherf was nog flink warm, maar ik heb hem toch meegenomen en hij heeft nog jaren gediend als presse-papier.

Over vliegtuigen gesproken, bij alle toestellen die naar beneden kwamen gingen we kijken. In de hele



Een Fokker G1a, een jachtkruiser, waar de Nederlanders hoge verwachtingen van hadden. De Fokker maakt deel uit van de luchtverdediging tijdens de meidagen van 1940. Door Bertus of zijn vader Cornelis, die prachtig kon tekenen, rond 1940 vastgelegd in een schetsboek. Hij gebruikte daarvoor een vooroorlogse foto, want op de vleugels zijn nog "roundels" te zien. Die werden later overgeschilderd in oranje driehoeken<sup>3</sup>.



Tekening van gevechtshandelingen uit het schetsboek van Bertus. Een tweedekker, mogelijk een Gloster Gladiator, vliegt boven een tank. Rechts een Duits vliegtuig, herkenbaar aan het hakenkruis op de romp, waarschijnlijk een Messerschmitt Me 110.

omtrek kon je ze vinden. Een ervan zal ik nooit vergeten. Dat was in Zwiep, in de buurt van De Cloese. We konden de plek alleen bereiken via de Berkel op een vlot. Er was niet veel meer van het vliegtuig over. Het toestel, een Amerikaanse Thunderjet, was helemaal uitgebrand. Toen het neerkwam leefde de piloot nog. Een boer die vlakbij woonde was er met zijn zoon naar toe gegaan, maar ze konden niets beginnen. De munitie vloog hun van alle kanten om de oren. De piloot kon de cockpit niet open krijgen. De man is levend verbrand. Wat ik later nog wel vond was een ketting met een naamplaatje er aan. Die naam vergeet ik nooit meer: Harold E. Spicker van het USA

corps. Het plaatje met kettinkje heb ik afgegeven op het politiebureau.

We hebben nog veel meer neergeschoten vliegtuigen gezien, onder andere op de Goorseweg, vlakbij het Twentekanaal een Duitse jager en aan de andere kant van de weg een Engelse. Daar woonde toen boer Poesse. Verder op de Vordense Binnenweg een grote bommenwerper die veel boomtoppen meenam in zijn val.

### **Aan het werk**

In 1942 kwam ik van de lagere school af. De bedoeling was om verder te leren voor machinetechnaar. Helaas ging er niets door vanwege de oorlog. Ik moest daarvoor naar Zutphen of Deventer, maar er was bijna geen vervoer en de scholen waren gedeeltelijk gesloten. En een goede fiets bezat ik niet. Dus toen maar aan het werk. Bij Smithuis Tandtechniek aan de Zuiderwal zochten ze iemand voor allerlei werkzaamheden en op 1 oktober ben ik daar aan de slag gegaan voor tweeëneenhalve gulden in de week. Wel lange dagen voor een nog geen 14-jarige knaap, geen vakantie meer en amper vrije dagen. We hadden het ontzettend druk, lange dagen, zonder pauzes. Af en toe viel ik flauw van vermoeidheid. In de loop van de oorlog begonnen de Duitsers met het oproepen van mannen om te werk te worden gesteld in Duitsland. Twee man van het personeel, Henk van der Veen en Wim Aartsen, moesten opkomen, de rest dook onder. In 1943 bleven Smithuis, zijn broer Anton en ik als enigen over. Bij tandarts Topzand had zich inmiddels een Duitse tandarts gevestigd. Hij legde ook gedeeltelijk beslag op het laboratorium van Smithuis. Hij kon alles gebruiken en nam iedere keer als hij langskwam iets van zijn gading mee. Zo verdwenen allerlei materialen en gereedschappen. Om dat te voorkomen had Anton een fietskarretje opgescharreld en dat vervolgens volgepakt met materiaal. Dit achter de fiets gehaakt. De bedoeling was de spullen in veiligheid te brengen bij een boer in Klein-Dochteren. Hij is niet ver gekomen, want op de Albert Hanhweg begaf de as van het karretje het en strandde hij voor het huis van ene Redeker. Deze man heeft zich over de lading ontfermd en na de bevrijding netjes teruggebracht. Anton is toen ondergedoken. Een tweede karretje werd gevonden en toen moest ik ook op pad. Dat ging goed, maar het was zwaar, want het grootste deel van de tocht ging over een zandpad. De Duitse tandarts viste mooi achter het net.

In 1944 kreeg ik de opdracht om in de tuin van Smithuis drie manskaten te graven, bedoeld om in noodgevallen bescherming te bieden. Ze moesten dus flink diep worden. Op nog geen 50 centimeter diepte stuitte ik op steen. Het bleek een muur te zijn, naar later bleek een gedeelte van het convent dat vroeger aan de Zuiderwal heeft gestaan.

### **Bom op Lochem**

Op een dag was ik alleen in de Techniek en hoorde

ik vliegtuigen heel dichtbij. Ik liep de tuin in en zag twee Engelse toestellen boven Lochem rondcirkelen. Plotseling wierpen ze bommen af, een geweldig gedreun dichtbij en even later een grote stofwolk. Café Bielderman aan de Blauwe Torenstraat was getroffen, in de lucht dwarrelden muziekbladen. Waarom waren de bommen afgeworpen? Dat werd me later duidelijk. Wim Rhebergen en ik gingen vaak na 8 uur (Spertijd) toch nog even Lochem in. Op de Westerwal stond bij het Joodse schooltje een kleine Duitse vrachtwagen. Nieuwsgierig als we waren gingen we stilletjes naar binnen. We keken onze ogen uit. Het schooltje werd gebruikt als munitiedepot. Toen we ontdekt werden maakten we gauw dat we wegkwamen. Die Engelsen moeten dit geweten hebben en de school als doel gekozen hebben. Door de "misser" op het vlakbij gelegen café Bielderman is Lochem een hoop ellende bespaard gebleven.

In het najaar van 1944 kreeg Smithuis een oproep om voor de Wehrmacht te werken. Dit viel onder de organisatie Tod. Ze wilden bij Lochem aan de Zutphense kant versperringen maken voor de naderende vijand. Na twee dagen was hij al weer terug: hij had vrijstelling gekregen om voor de eerder genoemde Duitse tandarts te werken. Niet lang daarna kreeg ik een oproep: om 7 uur melden op het gemeentehuis. Van daaruit werden we gedirigeerd naar de Luchte, toen nog een hotel aan de Zutphenseweg. De taak was paaltjes aanslepen en puntdraad aan stukken knippen. Deze stukken moesten een aantal meters lang zijn. Dat heb ik geweten. Het lange draad werd op een paal getrokken. Eén moest het draad met een tang vasthouden en de ander met een hamer doorslaan. Met het vasthouden trok iemand het roestige draad per ongeluk onder mijn klompkappen door. Ik raakte ernstig gewond.

*Hier eindigen de oorlogsherinneringen van Bertus Frank, althans voor zover hij ze heeft opgeschreven.*

#### Noten

- 1 Met inleiding en enkele toelichtingen door CeesJan Frank.
- 2 De tekst is een extract uit een uitgebreidere levensbeschrijving, die Bertus pas op latere leeftijd heeft samengesteld. De herinneringen handelen onder meer over de vooroorlogse kinderjaren in Rotterdam en de eerste jaren in Lochem. Na de oorlog zijn zijn ouders, zusje en een in Lochem geboren broertje naar het westen teruggegaan. Bertus bleef in Lochem, ging in de kost bij verschillende Lochemse families en bleef zijn hele werkzame leven in dienst van de firma Smithuis, waar hij eigenlijk onbedoeld was terecht gekomen. De herinneringen eindigen abrupt ergens in 1944, als hij gewond raakt tijdens het maken van versperringen in opdracht van de bezetter.
- 3 Informatie over de getekende vliegtuigen met dank aan Frank Haans, Grave.